

jazykového dění. Jako dramatický prostředek je řeč stranou velmi důležitá.

V textu je řeč stranou většinou jasně vyznačena. Z hlediska vývoje kontextu je „vybočením“ v různé míře podle funkce, kterou plní (např. jako komentář vykazuje větší závislost na ději a dialogu, než coby konfese atp.). Podle charakteru textu je určována její orientace – např. k individualnosti, odlišnosti, soukromí, myšlenkovému světu postavy nebo k akcentaci dějových momentů; může se také stát ztělesněním „autorova hlasu“, atd. Mnohdy se objevuje ve formě krátkých poznámek, to např. v komentářích nebo bezprostředních citových exklamacích (Doña Sol: Je živ!), ale není to podměnkou, vždyť ty promluvy stranou, které jsou soustředěny především na vnitřní myšlenkové pochody postav, bývají i rozsáhlejší.

V míře zcela neobvyklé je využito tohoto „technického“ prostředku v O'Neillově dramatu Podivná mezihra. Vedle dialogických partů pronášejí postavy promluvy, které nejsou určeny partnerovi, tedy přesněji řečeno nejsou replikou, která by k němu byla orientována (i když tematicky se ho často týká) a kterou by partner zaslechl. Různým způsobem jsou buď tematicky nebo fakticky spojeny s následující replikou či jsou reakcí na nějakou repliku vyslovenou, anebo mohou být čistě výrazem mysli (např. i vnitřním monologem); jsou orientovány především „psychologicky“ a v menší míře bývají komentářem děje. V těchto promluvách stranou najdeme takové, které by mohly být vysloveny přímo (např. ve formě zpovědi) a často nacházíme podobné promluvy jak v dialogické, tak v monologické pozici (kritérium výběru a funkce je tak znejasněno), anebo takové, které jsou vnitřními monology, jsou útržkovité, chaotické, zcela „soukromé“, a tudíž v této podobě těžko sdělitelné jinak. Toto důsledné využití možnosti zachytit v dramatu myšlení postav dovoluje ukázat myšlenkovou motivaci (či alespoň pozadí) jak dialogu, tak jedné z postav. To, co se psychologické drama snažilo zabudovat přirozeným způsobem do dialogu a co někdy může dávat replikám rétorický ráz, to je zde postaveno jako „druhá řeč“, řeč, v níž je možné ukázat stavy vědomí, uvést do děje, vysvětlovat motivaci jednání, jeho smysl, komentovat jej atp.

Nechci hodnotit výhody či nevýhody tohoto postupu (rozhodně nebyl rozšířen), který – v takovém rozsahu – je v dramatu neobvyklý; je však zajímavý teoreticky. V O'Neillově zpracování je rozhodně působivý čtenářsky, jako literatura, což už něco vypovídá o jeho charakteru. Je patrné, že z hlediska divadelní platnosti je otázka, zda nemají některé z těchto „vnitřních hlasů“ být buď vysloveny přímo, anebo odkázány do oblasti „poznámky“; pro naznačení některých z nich je dokonce možná lepší využít parajazykových prvků.

Využití aparté v dramatu nadhazuje důležitou otázku vztahu myšleného a vyřčeného. V dialogu je vztah postavy k řeči, kterou pronáší, určován různými hledisky. Kromě toho, že je (nebo může být) taková promluva výrazem myšlení a postoje (postavy, pojmenováním nějaké skutečnosti atd.), je však také dána orientací k druhému; tato orientace se stává součástí promluvy a důležitým způsobem ovlivňuje jak její významovou výstavbu, tak pragmatický ráz. V takovém prostředí je blízkost myšlení a řeči zpochybňována a musí být složitě interpretována. Ve vztahu k druhému mohou něco jiného myslit a něco jiného říkat, a i když může dojít k totožnosti řeči a myšlení, přesto existence první alternativy vede nutné k relativizaci daného vztahu. Kdežto monologizace, zvláště monologizace, která zcela přetrhává svazky s druhým, která je uzavřena jen do sebe – ta chce být jen expresí, přemítáním, tedy něčím, co nechce předstírat (leda sobě samému, ale to je součást myšlení, tzn. mezi myšlením a jeho výrazem není rozpor) a co se chce v různé míře ztotožnit s myšlením samým. V dramatu má však takový způsob vyjádření různorodé formy, neboť je komplikován celkovým kontextem, výrazem básníka. Jde např. o takové rozdíly, jaké jsou mezi monologem, jenž je vedle výrazu nitra postavy také vyjádřením básníka (připomeňme si již zmíněnou monologizaci danou jistým pojetím vyprávění), a monologem, který chce co nejvíce ukázat dění ve vědomí postavy (a zvýznamnit individualizaci). Existuje též způsob monologizace, který směřuje k osamostatnění tím, že svou obecností a „vybočením“ z času narušuje vztahy k mluvčímu. Jde na jedné straně o funkci, kterou nacházíme např. v přísloví, tj. zobecňující, zevšeobecnu-